

پژوهشهای جغرافیائی - شماره ۳۹، اسفند ماه ۱۳۷۹
صص ۷۹-۹۱

بررسی علل و آثار اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی روستاهای متروک شده در حاشیه شمالی کویر گرمسار

دکتر مسعود مهدوی - استاد گروه جغرافیا، دانشگاه تهران

چکیده

این مقاله با توجه به اینکه مستخرج از طرح تحقیقاتی است، نتایج حاصل از تحقیق را شامل می‌شود. در این بررسی ضمن بیان علل تخلیه روستا و آثار شوم اقتصادی، زیست محیطی و اجتماعی آن، به روند تحولی روستاها توجه گردیده است. براساس بررسیهای انجام شده طی ۳۰ سال، ۶۵ روستا به خصوص در نواحی شمالی دشت گرمسار از جمعیت تخلیه و اغلب زمینهای کشاورزی آنها متروک شده‌اند و حدود ۴۳ روستا نیز به علل شوری زمین، کمی آب، کمی جمعیت و مهاجر فرستی بالا و عدم وجود خدمات اقتصادی، بهداشتی و فرهنگی در سالهای آینده جمعیت خود را از دست خواهند داد که قطعاً سرنوشت فضای فیزیکی و اراضی کشاورزی این روستاها نیز همانند ۶۵ روستای متروک شده خواهد بود. بقاء و دوام این روستاها به دو عامل اقتصادی و خدماتی وابسته است و برای احیاء روستاهای متروک شده نیاز به سرمایه‌گذاریهای قابل توجه همراه با تشویقهای حساب شده می‌باشد.

واژگان کلیدی: گرمسار، دشت کویر، مسیله، حبله رود، تخلیه روستا، اثرات اقتصادی، اقتصاد روستا، حاشیه کویر،

مهاجرت

مقدمه

روستا که کوچکترین واحد تقسیمات کشوری در ایران می‌باشد، قبل از هر چیز یک واحد جغرافیائی محسوب می‌گردد. اصولاً در شکل‌گیری هر یک از این واحدهای جغرافیائی، عوامل متعددی اعم از طبیعی و انسانی نقش داشته‌اند. بدیهی است که در بالندگی و بقاء هر روستا نیز این عوامل جغرافیائی بصورت منسجم و وابسته به یکدیگر الزاماً باید عمل نمایند. بنابراین روستا بعنوان یک واحد جغرافیائی بصورت سیستمی عمل می‌کند و عبارت دیگر، روستا مجموعه‌ای از عناصر مرتبط و متعامل است. قطعاً در هر پدیده‌ای که ارتباط و تعامل وجود داشته باشد، کلیت و تمامیت در آن مطرح می‌گردد که سلسله مراتب نیز صفت عمده کلیت است.

با این مقدمه، چنان استنباط می‌گردد که روستا در ایران بعنوان یک کلیت مطرح است. این پدیده کلی از رده‌بندی ساختنی و رفتاری برخوردار بوده و در عین حال، سلسله مراتب که از صفات عمده کلیت است، بر آن مترتب می‌باشد.

این بررسی بر آن نیست که مباحث فلسفی را مطرح نماید؛ بلکه بر آن است که قبول نماید روستا یک واحد جغرافیائی بوده و دارای کلیت و تمامیت می باشد و تمامی مباحث و مسائلی که بر یک پدیده کلی مترتب است، در روستا مشاهده می گردد. بنابراین روستا همچنان که اشاره شد، به منزله یک سیستم عمل می کند و اصولاً سیستم ها در سطوحی از فرم و عملکرد واقع می گردند که هر یک از این سطوح خود می تواند یک سیستم کامل باشد. بدیهی است که وقتی در یک سیستم، عناصر بصورت منطقی و در خور عمل نمایند، آن سیستم صدمه نمی بیند و کلیت تداوم می یابد؛ ولی اگر یکی از عناصر سیستم مناسب و درخور عمل نکند، چون بحث تعامل در سیستم مطرح است، قطعاً عناصر دیگر بنحوی دچار تزلزل گردیده و در صورت تداوم، کلیت دچار مخاطره می شود.

روستاها وقتی با یک آهنگ رشد و لو اندک (حتی صفر) به بقاء و حیات خود تداوم می بخشند، به این مفهوم است که عناصر پدیده آورنده روستا که به آن کلیت داده اند، هر یک در جای خود عمل مناسب و در خور را انجام داده اند و اگر در روستائی آهنگ رشد سریع گردد، این خود دلیل دیگری است بر اینکه عناصر مرتبط، مناسب و در خور عمل ننموده و روستا از شکل، فرم و عملکرد خود خارج گردیده و در چنین شرایطی است که روستا شهر و یا احتمالاً شهری بوجود می آید که از تحول یک روستا منتج گردیده و این خود جای بحث دارد و برخی از صاحبان تفکر در برنامه ریزی روستائی مثل اوروین^(۱) بر این اعتقادند که روستا باید روستا بماند (مهدوی، ۱۳۶۹، ص ۵۳).

فاجعه وقتی شکل می گیرد که یک و یا چند عنصر از عناصر تشکیل دهنده یک سیستم و یا یک واحد جغرافیائی بر خلاف دیگر عناصر، با آهنگ رشد منفی عمل کند و یا بعبارت دیگر، وظیفه خود را انجام ندهد که در این صورت این نوع عملکرد منجر به درهم ریختن کلیت شده و عناصر آنرا از ارتباط و تعامل بازمی دارد و اگر این واقعیت در یک روستا شکل گیرد، نتیجه آن است که تمامیت، نظم و سلسله مراتب روستا دچار آسیب می گردد و چون عناصر روستا اغلب با ضریب همبستگی بالائی با یکدیگر در ارتباط می باشند، لذا تداوم و بقا برای عناصر دیگر محال می شود و نتیجه ماهوی آن، اضمحلال کلیت است و یا آنچه که در این بحث تحت عنوان واحد جغرافیائی و یا روستا نامیده می شود، دچار تخریب، تخلیه و متروک شدن می گردد.

بنابراین وقتی بحث از متروک شدن یک روستا به میان می آید، قطعاً علل این انهدام و اضمحلال در صحیح عمل نکردن و یا بموقع عمل نکردن یک و یا چند عنصر از عناصر تشکیل دهنده روستا است. مثلاً وقتی در یک روستا، تنها منبع آب مثل قنات یا چاه از آبدهی بازمی ماند؛ یعنی یکی از عناصر یک کلیت دچار مشکل شده و در نتیجه یک حلقه از زنجیره تداوم بقای روستا پاره می گردد و یا اگر جامعه روستائی بر اثر یک مورد رفتاری دچار مشکل گردد، بمثابه فوق، حلقه دیگری از زنجیره تداوم گسسته می شود. بنابراین هرگاه یکی از عناصر تشکیل دهنده روستا اعم از طبیعی و یا انسانی دچار مشکل گردیده، بنحوی که نتواند وظیفه و ارتباط خود را تداوم بخشد، روستا آسیب می بیند. در صورتیکه عنصر مشکل دار از درجه و اعتبار بالائی برخوردار باشد، این مقدار آسیب دیدگی بیشتر می شود و گاهی در حد آن است که موجب انهدام کل سیستم می گردد و بدیهی است که با از دست رفتن یک عنصر بر اثر آسیب دیدگی، شاهد آسیب دیدن عناصر دیگر اعم از طبیعی و انسانی خواهیم بود.

یکی از نتایج حاد و بحرانی آسیب دیدگی یک یا چند عنصر از عناصر تشکیل دهنده یک روستا، ایجاد مشکل در

روند زیستی ساکنان روستا است که اغلب منجر به تخلیه روستاها از جمعیت می‌گردد.

با تخلیه یک روستا براساس شرایط فوق، شاهد جلای وطن تعدادی از روستائیان هستیم که زادگاه خود را با مجموعه‌ای از فرهنگ و سنت با ارزش که طی قرن‌ها شکل گرفته به یغما می‌دهند و این سنگر پر ارزش، که سالها شاهد تداوم زندگی ولو ساده، اما پر محتوای روستائیان بوده به باد فنا می‌سپارند و با این فاجعه که رخ می‌دهد، چه بسا تمدنهایی که به نابودی کشانده می‌شود. فاجعه هنوز خاتمه نیافته است، زیرا «این از زادگاه خود رانده شدگان» اصولاً بسوی شهرهای بزرگ بصورت آگاهانه و یا ناخودآگاه هدایت می‌شوند؛ در این جاست که فاجعه ثانوی رخ می‌دهد و در حاشیه شهرها مأمنی نه چندان امن دست و پا می‌کنند و باکوهی از مشکلات پنجه در می‌افکنند و همراه با شهروندان به سوک از دست رفتن روستا می‌نشینند و نتایج زبان بار و مدلت آور آنرا در شکل‌گیری حلیی آب‌ها تجربه می‌نمایند.

با این مقدمه، هر واحه‌ای که در این سرزمین متروک می‌گردد، نشانی از یک تمدن (ولو اندک) این ملت را از میان برمی‌دارد و به همراه خود مشکلات عدیده اجتماعی، اقتصادی و ... به ارمغان می‌آورد. از میان رفتن گونه‌های گیاهی، جانوری و ذخائر توارثی (ژن‌ها) نیز از دیگر پیامدهای آن است. در نواحی بیابانی مثل دشت گرمسار، دامنه فاجعه عظیم‌تر است؛ به این مفهوم، هر روستائی که از جمعیت صالح و زحمت کش تخلیه می‌شود، یک دشمن درون مرزی مثل شوری زمین، کویری شدن خاک، شن روان و احتمالاً در مواقعی اشرار جای آنرا می‌گیرند. متأسفانه سالهای طولانی است که این دشمن درون مرزی در داخل این سرزمین به جولان مشغول است. بدیهی است تا هنگامی که نتوانیم با این دشمن درون مرزی برخورد جدی نمائیم، مشکل می‌توان با دشمن برون مرزی مبارزه کرد. همانطور که بارها نگارنده متذکر گردیده، اولین گام برای رفع این مشکل، شناخت علت‌هاست و این شناخت حاصل نمی‌گردد، مگر با اجرای طرحهای پژوهشی در مسایل روستائی.^(۱)

در این طرح به منظور شناخت براساس روش تحقیق ارائه شده، در شرح خدمات به بررسی و مطالعه عناصر عمده تشکیل دهنده روستاهای دشت گرمسار پرداخته شده و همچنین به نحوه عملکرد این عناصر در سیستم کلی توجه گردیده است. بعد از شروع و ادامه متجاوز از ۷ ماه از زمان اجرای طرح، با حجم زیادی از مطالعات مواجه گردیده که علت انبوهی، در تنوع عناصر و عواملی بوده که در تخلیه روستاها موثر واقع شده‌اند. بررسی و جمع آوری این مباحث، گزارش حجیمی را پدید آورد که لاجرم می‌بایست ارائه می‌گردید و خوشبختانه دستورالعمل معاونت محترم پژوهشی مبنی بر خلاصه نمودن گزارش و بسنده کردن به نتایج یافته‌ها تا حدودی کار را براین تحقیق آسان نمود، زیرا در غیر اینصورت زمان و هزینه در نظر گرفته شده تکافوی این مهم را نمی‌نمود.^(۲)

مع الوصف، به شناخت و چگونگی عملکرد عوامل مهم جغرافیائی که در بوجود آوردن روستا و تداوم آنها نقش داشته‌اند، اقدام شد.^(۳) و به عوامل مهمی مثل معرفی منطقه مسیله و نحوه تشکیل دشت کویر، روستاهای دشت گرمسار و نگاهی به جغرافیای تاریخی آن، به چگونگی‌های جغرافیایی طبیعی دشت گرمسار مثل ناهمواریها، منابع آبهای سطحی و زیرزمینی، زمین‌شناسی و زمین لرزه‌های گرمسار، اقلیم، خاک، جمعیت و سیر تحولی آن، ویژگیهای اجتماعی جمعیت،

۱- دکتر مسعود مهدوی: بیابانهای ایران، همایش «توسعه سیستان و بلوچستان» دانشگاه زاهدان، ۱۳۶۹.

۲- در این رابطه، گزارش نهائی خلاصه‌ای است از کل بررسیهای انجام شده و در نهایت مقاله حاضر هم خلاصه‌ای است از گزارش نهائی.

۳- دکتر مسعود مهدوی، گزارش نهائی طرح «بررسی علل و آثار اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی...»، مؤسسه جغرافیای دانشگاه تهران، بهار

اقتصاد روستائی، محیط زیست، روند تحولی (بقاء و تخلیه) روستاهای دشت گرمسار و بالاخره نتیجه گیری یافته‌ها پرداخته شده است.

بر اساس مطالعات انجام شده، در سال ۱۳۴۵ تعداد روستاهای دشت گرمسار با ۱۵۵ پارچه روستا دارای ۳۱۱۲۷ نفر جمعیت بوده که جمعیت متوسط روستائی ۲۰۰ نفر برآورد می‌گردد.^(۱)

در مقطع ده سال بعد از سال ۱۳۴۵ (تا سال ۱۳۵۵) حدود ۴۰ روستا از جمعیت تخلیه می‌گردد و تعداد روستاهای مامور به ۱۱۵ روستا با جمعیتی بالغ بر ۲۶۱۶۷ نفر می‌رسد که جمعیت متوسط هر روستا به ۲۲۸ نفر بالغ می‌شود. در این روند تحولی در مقطع ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۵ تعداد روستای مامور به ۹۰ پارچه تقلیل می‌یابد؛ یعنی حدود ۲۵ پارچه روستا متروک می‌شود، ولی در عوض جمعیت روستائی گرمسار بطور قابل ملاحظه‌ای افزایش می‌یابد و به ۳۵۵۰۰ نفر می‌رسد. یعنی متوسط جمعیت هر روستا علیرغم کاهش تعداد روستا، به ۳۹۵ نفر فزونی می‌یابد.

بعبارتی دیگر، طی ۳۰ سال، ۶۵ پارچه از روستاهای دشت گرمسار متروک می‌گردد که بطور متوسط در هر سال ۲ روستا متروک گردیده و حال اینکه علیرغم تخلیه ۶۵ روستا، جمعیت روستائینی از ۳۱۱۲۷ نفر در سال ۱۳۴۵ به ۳۵۵۰۰ نفر در سال ۱۳۷۷ افزایش یافته، یعنی حدود ۴۴۰۰ نفر به جمعیت روستائی افزوده شده است که این افزایش جمعیت، بالا بودن رشد طبیعی جمعیت و دلیل بارزی بر جوانی جمعیت است.^(۲)

در بررسیهای انجام شده این نتیجه حاصل گردیده که تعدادی از جمعیت روستاهای متروک شده، جذب روستاهای مجاور گردیده، ضمن اینکه رشد طبیعی جمعیت روستاهای مذکور همچنان بالا بوده است. جداول شماره ۱، ۲، ۳، ۴ و ۵ مشخصات، ترکیب، چگونگی و تحولات سکونتگاهی روستائی منطقه مورد مطالعه را در مقاطع زمانی ۷۵-۱۳۴۵ نشان می‌دهد. لذا برای دستیابی به نتایج بهتر روستاهای تخلیه شده در دشت گرمسار را می‌توان به چند گروه تقسیم نمود:

۱- روستاهای مجاور کویر و یا انتهای مخروط افکنه - این روستاها که حدوداً نزدیک به سی پارچه روستا بوده‌اند، در گذشته نیز جمعیت زیادی نداشته و جمعیت اغلب آنها زیر ۲۰ خانوار بوده است. عدم پذیرش جمعیت و از دست دادن جمعیت موجود اغلب به جهت شوری خاک و آب، عدم بازدهی مطلوب محصولات زراعی، کمبود خدمات و غیره بوده که سبب گردیده تا سکونتگاههای مذکور از جمعیت تخلیه شوند. این روستاها اغلب بصورت «نوده» و «نودآبادهائی» بوده‌اند که بوسیله ملاکین بزرگ منطقه ایجاد می‌گردیده و بعلت بیکاری در جامعه و عدم توسعه یافتگی در هر شرایطی ساکنان در روستا باقی می‌مانند ولی از دهه ۱۳۴۰ با تحولات اجتماعی - اقتصادی جامعه امکانات مهاجرت مهیا می‌گردد و این روستاها اغلب تخلیه می‌شوند. در این گروه از روستاها، روند تحولی جمعیت به گونه‌ای است که هر سال تعدادی از جمعیت روستا (علیرغم رشد طبیعی بالای جمعیت) کاسته می‌شود و این خود یک هشدار است و باید توجه داشت که در روستاها کاهش جمعیت را ردیابی نمود و تمهیداتی اندیشید تا در این رابطه از افول روستا ممانعت بعمل آید، همانگونه که در این مقاله در صفحات بعد به آنها اشاره رفته است. تعداد روستاهای تخلیه شده طی ۳۰ سال گذشته در این ناحیه حدود ۴۳ روستا بوده است.

۱- اگر چه این روش، روش تحلیلی صحیحی نیست؛ ولی از نظر روند تحولی جمعیت مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲- در مورد بالا بودن رشد طبیعی و جوان بودن جمعیت منطقه در گزارش نهائی به تفصیل بحث شده است.

جدول ۱- مشخصات روستاهای تخلیه شده در مقطع زمانی^(۱) ۱۳۴۵ - ۱۳۵۵

ردیف	نام روستا	تعداد خانواده	جمعیت	وضعیت روستا	ردیف	نام روستا	تعداد خانواده	جمعیت	وضعیت روستا
۱	احمد آباد	۲	۱۰	تخلیه شد	۲۱	نسکان	۴	۱۸	تخلیه شد
۲	اسماعیل طلایی	۶	۲۸	تخلیه شد	۲۲	قصر بهرام	۱	۱۳	تخلیه شد
۳	امامزاده خلیل	۳	۹	تخلیه شد	۲۳	قلعه محمد حسین	۲	۱۴	تخلیه شد
۴	چشمه ملک	۱	۵	تخلیه شد	۲۴	کارخانه پنبه	۵	۲۴	تخلیه شد
۵	حسن قنادی	۱	۲	تخلیه شد	۲۵	کریم خانی	۹	۳۱	تخلیه شد
۶	سرآسیاب وکیل	۴	۲۶	تخلیه شد	۲۶	کوشک پایین	۲۷	۱۲۶	جذب زمان
۷	شتر چشم	۳	۱۷	جذب زمان	۲۷	مرزی آباد	۱	۲	تخلیه شد
۸	عباس آباد	۹	۵۸	تخلیه شد	۲۸	ملک آباد	۴	۳۴	تخلیه شد
۹	علی کاهیا	۱۳	۷۲	تخلیه شد	۲۹	ابه صفر علی	۳	۱۳	تخلیه شد
۱۰	قلعه صفرقلی	۲	۱۲	تخلیه شد	۳۰	اکبر آباد	۱	۶	تخلیه شد
۱۱	قهرمانی	۱۹	۱۹	تخلیه شد	۳۱	امامزاده قوشه	۴	۲۴	تخلیه شد
۱۲	استا	۵	۲۹	تخلیه شد	۳۲	باغ اربابی	۲	۱۳	تخلیه شد
۱۳	امامزاده	۱۲	۶۰	تخلیه شد	۳۳	تقی آباد پایین	۴	۱۱	تخلیه شد
۱۴	علی آباد ایزی	۲	۲	تخلیه شد	۳۴	دزماران	۵	۲۸	تخلیه شد
۱۵	شاه حسینی	۱	۷	تخلیه شد	۳۵	ده نقش	۴	۱۴	تخلیه شد
۱۶	نصیر آباد	۶	۴۱	تخلیه شد	۳۶	محمود آباد خانها	۶	۴۱	تخلیه شد
۱۷	مندولک پایین	۲۲	۱۵۲	جذب زمان	۳۷	گندل	۲۶	۱۲۰	جذب زمان
۱۸	ابه لرها	۱۱	۵۸	تخلیه شد	۳۸	پایین قلعه	۳	۱۴	تخلیه شد
۱۹	ایستگاه کویر	۶	۱۵	تخلیه شد	۳۹	شاه بلاغ پایین			تخلیه شد
۲۰	بنی آدم	۹	۳۳	تخلیه شد	۴۰	فهره خانه حسین آباد	۱	۲	تخلیه شد

جدول ۲- ترکیب روستاهای تخلیه شده از نظر تعداد جمعیت در مقطع ۵۵ - ۱۳۴۵

جمعیت نفر	تعداد	% روستاهای تخلیه شده
۱ - ۲۴	۲۴	۶۰%
۲۵ - ۴۹	۹	۲۲/۵%
۵۰ - ۹۹	۴	۱۰%
≥ ۱۰۰	۳	۷/۵%

جدول ۳- چگونگی تخلیه یا تبدیل روستاها در مقطع ۶۵ - ۱۳۵۵^(۱)

تخلیه*		ادغام در محدوده روستاهای مجاور			ادغام در محدوده شهری			تبدیل به شهر	
محل جذب	جمعیت	نام روستا	محل جذب	جمعیت	نام روستا	محل جذب	جمعیت	نام روستا	جمعیت
؟	۱۳۲	سرآسیاب	بحران	۲۴	غیاث آباد	ارادان	۱۵۰	ماشین سازی	۱۸۰۴
فروان	۶	عبدالصمد	محل باغ پایین	۴۸	محل باغ بالا	ارادان	۱۱۳	مهدی آباد	—
فروان	۸	رمضان قره	—	—	—	ارادان	۳۲	میرزا علی آقائی	—
گرمسار	۳	ارجلان جلال	—	—	—	ارادان	۴۴	ابه الیکائی	—
گرمسار	۱۴	ارجلان قدیم	—	—	—	گرمسار	۶۷۲	ساروزن بالا	—
؟	۴۷	قند رقه	—	—	—	—	—	—	—
گرمسار	۱۰	محل باغ (حومه)	—	—	—	—	—	—	—
؟	۲۱	قلعه خالدی	—	—	—	—	—	—	—
گرمسار	۲۰	معدن نمک	—	—	—	—	—	—	—
گرمسار	۸	همت آباد	—	—	—	—	—	—	—
مگس تپه	۱	باقر آباد	—	—	—	—	—	—	—
ده سلطان	۲	ده پیران	—	—	—	—	—	—	—
Σ=۳۱۵۹	۲۷۲	—	—	۷۲	—	—	۱۰۱۱	—	۱۸۰۴

* فضای سکونتگاهی روستاهای ذکر شده در این قسمت متروک و جمعیت آنها جذب نقاط ذکر شده گردیده است.

جدول ۴- چگونگی تغییر یا تخلیه روستاها در مقطع زمانی ۷۵-۱۳۶۵

تخلیه		جذب محدود روستاهای دیگر			جذب محدوده شهری			تبدیل به شهر	
محل جذب	جمعیت	نام روستا	محل جذب	جمعیت	نام روستا	محل جذب	جمعیت	نام روستا	جمعیت
جلیل آباد	۴	اکبر آباد	—	—	—	گرمسار	۳۱۶	قلعه نو	—
نوران	۱۰	خلخالیه	—	—	—	—	—	—	—
جلیل آباد	۵	ده قاضی	—	—	—	—	—	—	—
گرمسار	۱	ارجلان پایین	—	—	—	—	—	—	—
گرمسار	۳۱	سند	—	—	—	—	—	—	—

جدول ۵- تحولات سکونتگاههای روستائی دشت گرمسار ۱۳۴۵-۱۳۷۵^(۱)

مناطق	سال		۱۳۴۵		۱۳۵۵		۱۳۶۵		۱۳۷۵	
	جمعیت	تعداد روستا	جمعیت	تعداد روستا	جمعیت	تعداد روستا	جمعیت	تعداد روستا	جمعیت	تعداد روستا
بخش ارادان	۹۰۸۵	۳۵	۹۰۳۹	۲۴	۶۵۰۸	۱۵	۱۲۳۳۲	۱۲		
بخش ربکان	۶۴۲۴	۳۸	۵۰۲۰	۲۸	۴۶۱۳	۲۵	۵۴۷۷	۲۴		
بخش حومه	۸۸۰۷	۴۱	۶۰۷۱	۳۰	۵۸۳۶	۲۴	۱۰۷۶۴	۲۴		
بخش پاتری	۶۸۱۱	۴۱	۹۱۲۵	۳۳	۹۲۰۹	۳۲	۶۹۲۷	۳۰		
	۳۱۱۲۷	۱۵۵	۲۹۲۵۵	۱۱۵	۲۶۱۶۷	۹۶	۳۵۵۰۰	۹۰		

۲- روستاهای بین حاشیه جنوبی و مرکز دشت که از ثبات نسبی جمعیت برخوردارند و روستای سعدآباد نمونه این تیپ می باشد. در این ناحیه طی ۳۰ سال گذشته حدود ۱۲ روستا تخلیه گردیده اند.

۳- روستاهای میانه جنوبی دشت که مهاجر فرستی کمی دارند، ولی رشد جمعیتی آنها معادل رشد طبیعی جمعیت طی ۴۵ سال گذشته نیست و حداقل امکانات در این روستاها دیده می شود، روستای کند نمونه خوبی از این قبیل روستاهاست.

۴- روستاهای میانه شمالی دشت بعلت شرایط مناسب آب و خاک، رشد جمعیتی داشته و جمعیت تعدادی از روستاهای متروک شده و یا در حال تخلیه، جذب این روستاها گردیده است.

همچنین تعدادی از این روستاها به شهر تبدیل شده و یا احتمالاً در سالهای آینده تبدیل خواهند شد که این هم از دیگر مشکلات روستائی منطقه می باشد. برای نمونه می توان ارادان، داوآباد و کهن آباد را نام برد. البته روستاهای بالای جاده که متعلق به گرمسار می باشند، چون مورد بحث این طرح نیستند به چگونگی آنها پرداخته نمی شود.

بطور کلی تداوم و بقای روستاهای دشت گرمسار به دو عامل اقتصادی و خدمات ربط پیدا می کند. در مورد اقتصاد

باید توجه داشت که از ارکان مهم اقتصاد روستائی در دشت گرمسار زراعت و باغداری است. ارکان دیگر اقتصاد روستائی که در سالهای اخیر نقش مهمی در بقاء روستاها ایفا نمی‌نماید که از جمله آن صنایع روستائی است و در این ناحیه کاملاً به بوته فراموشی سپرده شده و یا دامداری بعلت محدودیت در مراتع و به خصوص نواحی حاشیه کویر که موضوع بحث این تحقیق می‌باشد، به جز در یکی دو روستا در بخش جنوبی دشت، نقش قابل ملاحظه‌ای در اقتصاد روستائی ایفا نمی‌نماید.

در بررسیهای جمعیتی دشت گرمسار، در گزارش نهائی ملاحظه شد که بین مهاجر فرستی با سطح زیرکشت (اراضی مرغوب) همبستگی معکوس و قوی ($r = -0.83$) برقرار است و این نشان می‌دهد که امکانات اقتصادی نسبتاً مطلوبی در روستاهای دارای سطح وسیع از اراضی قابل کشاورزی وجود دارد و مهاجرت کمتر شکل می‌گیرد و در نتیجه امکان تخلیه روستا کمتر است و این در حالی است که در روستاهای دارای اراضی محدود قابل کشت، مهاجرت آهنگ نسبتاً تندی دارد.

بنابراین یکی از علل تخلیه روستاها در دشت گرمسار محدودیتهای اقتصادی است که از کمبود آب و خاک حکایت دارد.

بررسیهای این تحقیق نشان داده که روستاهائی که امکانات اقتصادی بیشتری از آنها فراهم است، از خدمات رفاهی بیشتری نیز برخوردارند و یا بعبارت دیگر، روستاهای دارای امکانات خدماتی و رفاهی محدود، اغلب دستخوش تخلیه جمعیت گردیده‌اند و لذا برای اثبات این نظر از مدل میزان سنج نهادی گاتمن استفاده گردیده است (میسرا، ۱۳۵۲). این روش که با توجه به حضور و عدم حضور موسساتی که خدمات رفاهی و فعالیتهای اقتصادی را تامین می‌کنند، مورد سنج قرار گرفته، در آن ۹۰ روستای دشت گرمسار در رابطه با بهره‌مندی از خدمات رفاهی و فعالیتهای اقتصادی رتبه‌بندی گردیده است (جدول ۶). براساس رتبه کسب شده برای هر روستا جهت تحلیل، رتبه‌ها در هفت گروه به ترتیب اولویت قرار گرفته‌اند (جدول ۷).

براساس ریز محاسبات که از ارائه آنها خودداری می‌شود، روستای داور آباد با ۳۶ امتیاز بیشترین رتبه را دارا می‌باشد که تنها روستای بالای ۲۷ امتیاز خدماتی است. در گروه دوم ۷ روستا قرار دارند که عبارتند از نوده خالصه، کهن آباد، حسین آباد کردها، کند، یاتری علیا، فند و فروان که از نظر تعداد خدمات در سطح پائین تر قرار دارند. در گروه سوم ده روستا و در گروههای چهارم تا هفتم به ترتیب ۱۵، ۱۴، ۲۳ و ۱۹ روستا قرار دارند. نتیجه این بررسی نشان می‌دهد که گروه هفتم را اغلب روستاهای حاشیه کویر تشکیل می‌دهند که ویژگی بارز این روستاها کمبود زمین، شوری و کمی آب، کمی جمعیت و مهاجر فرستی قابل توجه و عدم وجود خدمات اقتصادی، بهداشتی، فرهنگی و رفاهی است.

بنابراین تعداد زیادی از روستاهای گروه هفت و شش احتمالاً در سالهای آینده جمعیت خود را از دست خواهند داد و بزرگترین خطر تخلیه جمعیتی این روستاها متروک شدن اراضی آنها می‌باشد که برای نمونه، روستائی در دشت میانی نزدیک گرمسار به نام «سنرد» به علل مختلف از جمعیت تخلیه شده، ولی بعلت نزدیکی به شهر گرمسار، اراضی آن مأمور بوده و هر ساله مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد. متأسفانه در روستاهای حاشیه کویر وقتی جمعیت از روستا مهاجرت می‌نماید، متعاقب آن کویر جایگزین اراضی می‌گردد که خود از عوامل مهم زیست محیطی است. بنابراین وجود جمعیت بعنوان یک عامل باز دارنده گسترش کویر در این منطقه محسوب می‌گردد و الزاماً باید تمهیداتی

جدول شماره ۶- جدول رتبه‌بندی روستاهای دشت گرمسار براساس میزان سنج نهادی گاتمن (Guthman)

رتبه	نام روستا	رتبه	نام روستا	رتبه	نام روستا	رتبه	نام روستا
۱	داورآباد	۲۴	محمد آباد	۴۷	سرآبرود	۷۰	ایستگاه ده نمک
۲	نوده خالصه	۲۵	جلیل آباد	۴۸	امامزاده ذوالفقار	۷۱	مندولک
۳	کهن آباد	۲۶	ایستگاه یاتری	۴۹	حسین آباد حاج تقی	۷۲	سرآسیاب کردوان
۴	حسین آباد کردها	۲۷	مرکز خدمات سلمان	۵۰	بنکوه	۷۳	ابه نو
۵	کند	۲۸	ده نمک	۵۱	آلونک	۷۴	امامزاده سرباز
۶	یاتری علیه	۲۹	دولت آباد	۵۲	محمود آباد کردها	۷۵	کویرآباد
۷	فند	۳۰	سعد آباد	۵۳	امیرآباد	۷۶	نورالدین آباد
۸	فروان	۳۱	قشلاق آقا اسمعیل	۵۴	تقی آباد	۷۷	هفت چشمه
۹	ده سلطان	۳۲	قاپول	۵۵	جواد آباد	۷۸	امامزاده اسمعیل
۱۰	کردوان	۳۳	سلمان مهران	۵۶	ساروزن پایین	۷۹	شاه‌باغ پایین
۱۱	کوشک	۳۴	فرور	۵۷	کهنک	۸۰	پنجهزاری
۱۲	ریکان	۳۵	نوده اربابی	۵۸	ناروهه	۸۱	تقی رستمی
۱۳	رستم آباد	۳۶	قلعه خرابه	۵۹	منکر	۸۲	محلّه باغ حاج صادق
۱۴	حاجی آباد	۳۷	کوشک اربابی	۶۰	کرنده	۸۳	ملیجان سفلی
۱۵	چهار قشلاق	۳۸	ده سراب	۶۱	حصارک	۸۴	محمود آباد اسدی
۱۶	هشت آباد	۳۹	عدل آباد	۶۲	امامزاده عبدالله	۸۵	محمود آباد بهادری
۱۷	شه سفید	۴۰	شاه‌باغ بالا	۶۳	هاشم آباد	۸۶	محمود آباد جعفری
۱۸	لجران	۴۱	قشلاق نفر	۶۴	مگس تپه	۸۷	الله وردی آباد
۱۹	رشمه	۴۲	سه برار	۶۵	محمود آباد موقوفه	۸۸	حسن آباد موقومه
۲۰	یاتری علیا	۴۳	سوداغلان	۶۶	حاجی آباد زرین کمر	۸۹	حسین آباد سهرابخانی
۲۱	نوحصار	۴۴	پنج تن	۶۷	محلّه باغ جدید	۹۰	چاه قلقل
۲۲	پاده	۴۵	امامزاده علی اکبر	۶۸	سیدصادق خان	—	—
۲۳	ایستگاه راه آهن	۴۶	قلعه چک	۶۹	ملیجان علی	—	—

جدول شماره ۷- طبقه بندی روستاها براساس رتبه‌های خدماتی

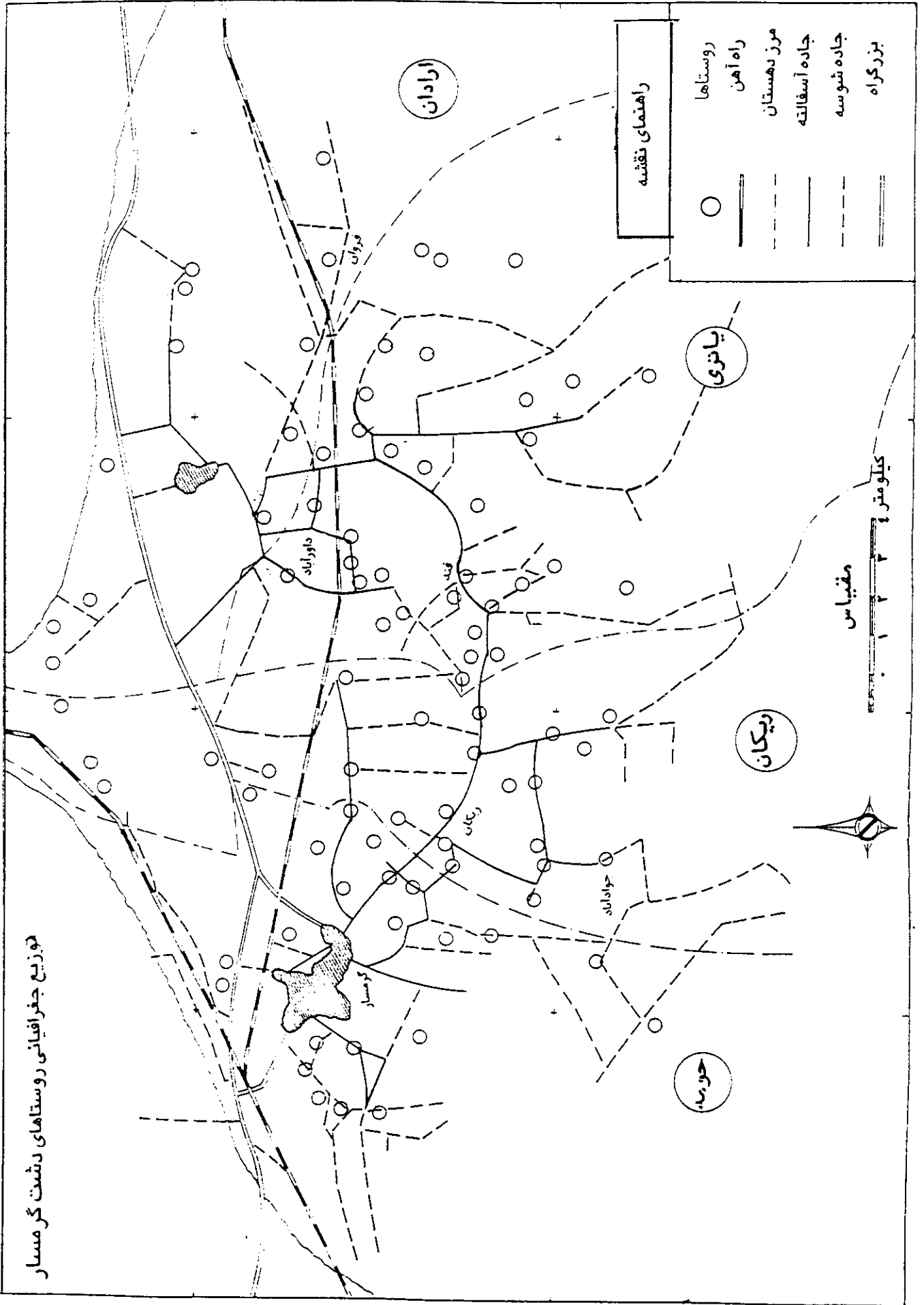
ردیف	رتبه	تعداد خدمات	تعداد روستا
۱	VII	< ۵	۱۹
۲	VI	۵ - ۸	۲۳
۳	V	۹ - ۱۰	۱۵
۴	IV	۱۱ - ۱۴	۱۴
۵	III	۱۵ - ۲۱	۱۰
۶	II	۲۲ - ۲۷	۷
۷	I	> ۲۷	۱

اندیشیده شود تا روستاهای حاشیه کویر در این بخش از کویرهای ایران، مامور و یا با جمعیت لازم باقی بمانند. بدیهی است هزینه‌ای که برای بقاء این روستاها پرداخت می‌شود (با توجه به سایر مسائل جنبی که از نگهداری و استقرار روستائیان در زادگاههای خود حاصل می‌شود) به مراتب کمتر از هزینه‌ای خواهد بود که برای جلوگیری از پیشروی کویرها و بیابان زدائی در این منطقه باید پرداخت گردد.

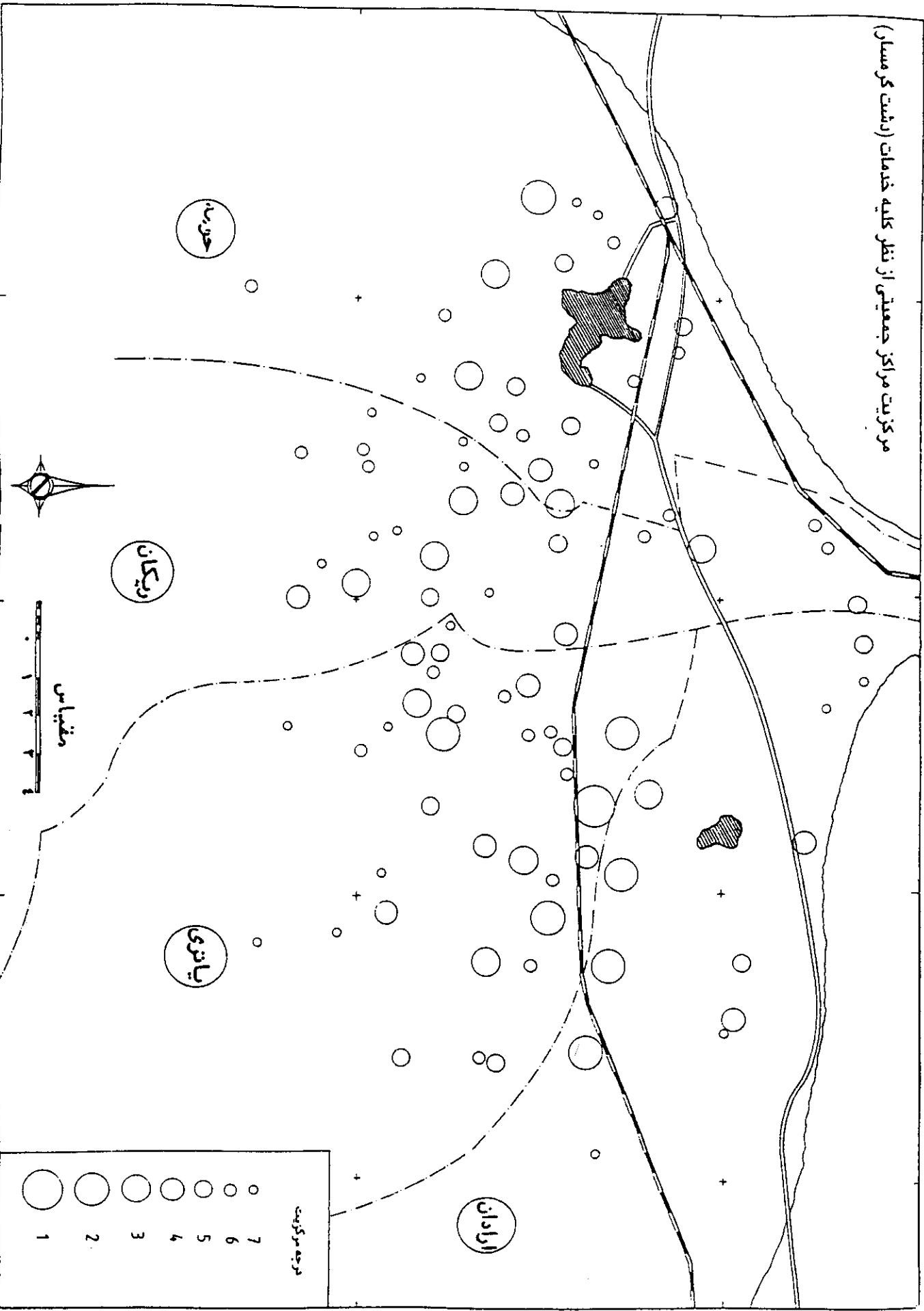
تشکر و قدردانی

مقاله حاضر، مستخرج از طرح پژوهشی «بررسی علل و آثار اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی روستاهای متروک شده حاشیه شمالی کویر گرمسار در مقطع ۷۵-۱۳۵۵ و بررسی امکان احیاء تمام و یا تعدادی از روستاهای متروک شده» می‌باشد که در شورای پژوهشی موسسه جغرافیا و دانشکده ادبیات و علوم انسانی تصویب و با تأیید معاونت پژوهشی دانشگاه تهران اجراء و گزارش تفصیلی آن جدا از این مقاله ارائه گردیده است. از معاونت محترم پژوهشی دانشگاه که امکانات این تحقیق را فراهم آورده‌اند، تشکر و قدردانی میشود.

توزیع جغرافیایی روستاهای دشت گرمسار

مرکزیت مراکز جمعیتی از نظر کلیه خدمات (رشته کمرسان)

درجه مرکزیت

- 7
- 6
- 5
- 4
- 3
- 2
- 1

منابع و مآخذ:

- ۶- جهاد سازندگی، فرهنگ اقتصادی آبادیهای استان سمنان، ۱۳۶۰
- ۵- سازمان برنامه و بودجه، فرهنگ آبادیها، ۱۳۵۵.
- ۴- مرکز آمار ایران، فرهنگ آبادیها، ۱۳۴۵
- ۱- مهدوی، مسعود، بهار ۱۳۷۹، گزارش نهائی طرح «بررسی علل و آثار اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی روستاهای متروک شده - حاشیه شمالی کویر گرمسار»، موسسه جغرافیا.
- ۳- مهدوی، مسعود، ۱۳۶۹، بیابانهای ایران، مجله دانشکده علوم دانشگاه تهران، شماره ۳۷.
- ۲- مهدوی، مسعود، ۱۳۷۰، مفهوم برنامه ریزی روستائی، مجله پژوهشهای جغرافیائی، شماره ۲۶، موسسه جغرافیا.
- ۷- میرا، ۱۳۵۲، شناخت روش برنامه ریزی مکانی برای عمران روستائی، برنامه و بودجه.